

Наталія Фаненітель

natgmr@ukr.net

Концепція виховання Степана Балея: з турботою про становлення особистості

Анотація

У статті на основі аналізу психолого-педагогічних праць Степана Балея представлено його концепцію виховання. З'ясовано, що будь-який зовнішній і внутрішній вплив, який призводить до стійких змін всередині особистості людини, вчений називав виховним. Надаючи вихованню великого значення у становленні особистості, науковець, однак, не вдавався до абсолютизації його можливостей, оскільки будь-який виховний вплив вважав обмеженим вродженими задатками людини та особливостями її психічного розвитку.

Ключові слова: історія педагогіки, Степан Балей, особистість, сімейне виховання, гетероедукація, виховний контакт, самовиховання, особистість педагога.

Вступ

Сучасна концепція виховання дітей та молоді, задекларована в державних документах про освіту (Закон України «Про освіту» (2014), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 рр.) потребує розробки методологічних основ виховання особистості, інтегрування її в систему суспільних відносин, побудованих на засадах рівності, людяності, толерантності, чесності, відчуття власної гідності. Це спонукає історико-педагогічну науку до переосмислення досвіду минулого, узагальнення перспективних авторських ідей, які сприятимуть позитивним перетворенням у системі освіти та суспільстві загалом. Тому цілком закономірними є тенденції сучасних педагогічних досліджень до аналізу наукової спадщини окремих педагогів, вчених, які провадили діяльність на теренах України. Однак, задля цілісного відтворення картини розвитку вітчизняної педагогіки, не варто

забувати і про тих діячів, які сприяли розвитку української та світової освіти і науки за межами нашої країни.

Ученим, чиї наукові здобутки визнані світовою науковою спільнотою, є Степан Володимирович Бaley (1885–1952 рр.) – українсько-польський науковець, педагог, психолог. Свою науково-педагогічну діяльність Бaley розпочав на території Галичини, де вчений працював передовсім на користь української науки. Однак, через відмову в його габілітації у Львові, у 1928 р. Бaley переїхав до Варшави, де прожив решту свого життя. Працюючи на кафедрі психології виховання Варшавського університету, вчений займався різнобічною дослідницькою діяльністю, завдяки якій наповнив ґрунтовними знаннями не лише польську науку, а й українську. Переїхавши до Варшави, Бaley не поривав зв'язків з українською громадськістю. Його участь у Науковому Товаристві ім. Шевченка, у роботі Першого українського педагогічного конгресу, в організації Слов'янського філософського з'їзду, перебування на посаді викладача в Українському науковому інституті у Варшаві, а також численні статті в українських часописах є внеском ученого в розвиток української науки. Більшість фундаментальних книг, написаних ним у варшавській науковій формації, є надбанням польської культури.

Науковий пошук Балея був виразно сконцентрований на дослідженні філософського, психологічного та соціологічного вимірів особистості. Актуальними у світлі спрямованості сучасної освіти на забезпечення особистісного розвитку людини є його ідеї щодо закономірностей розвитку, пізнання, самопізнання та самовиховання особистості.

Поняття особистості

Поняття *особистість* Бaley пов'язував із особою. «Особистість, – писав вчений, – є чимсь, завдяки чому дану істоту зараховуємо до осіб» (Степан Бaley, *Особистість*, пер. Ольга Гончаренко, в: Степан Бaley у світлі провідних філософських напрямів ХХ століття: [моногр.], за. заг. ред. О. Гончаренко,

Львів: ПП «Арал», 2014, с 305). Важливо, що вчений вважав особистість, не лише абстрактною понятійною формою, а цілою низкою проблем філософського, психологічного та соціологічного характеру. «Це живі проблеми, – твердив науковець, – які цікавлять сучасну людину» (Степан Балей, *Особистість*, пер. Ольга Гончаренко, в: Степан Балей у світлі провідних філософських напрямів ХХ століття: [моногр.], за. заг. ред. О. Гончаренко, Львів: ПП «Арал», 2014, с 306).

На думку Балея, особистість перебуває у тісному зв'язку із психікою людини. Підкреслюючи панівну у психіці людини єдність, вчений схилився до синтетичного – цілісного – пізнання її сутності. Він був переконаний у тому, що всередині людської психіки будь-які поділи є штучними. У зв'язку з цим Балей доводив, що у сфері психіки панує єдність, ґрунтована на ієрархії:

Все в психіці належить до одного і того ж я, яке існує незалежно від змін у психічному русі. Одне і те ж я поперемінно щось собі уявляє, радіє або сумує, прагне і приймає рішення. Всі ці уявлення, почування й рішення групуються навколо певних цілей, до яких індивід прагне різними шляхами. Все, що відбувається у нашій психіці, виходить ніби з одного пункту і до цього пункту повертається (Степан Балей, *Особистість*, пер. Ольга Гончаренко, в: Степан Балей у світлі провідних філософських напрямів ХХ століття: [моногр.], за. заг. ред. О. Гончаренко, Львів: ПП «Арал», 2014, с 307).

З цих позицій науковець визначив особистість як багатоедність та організовану цілісність. Звернення уваги Балея на цілісний характер особистості є важливим зрушенням для педагогічної теорії і практики, оскільки це переконує у марності зусиль пізнавати, діагностувати чи розвивати в учня одні психічні здібності, ізольовано від інших. Цілісний підхід спонукає педагогів до розгляду учня як цілісності без залишку. В протилежному ж випадку вони матимуть справу лише з уламками душі учня, а це вже суперечить гуманістичному призначенню освіти.

Говорячи про особистість, Балей також наголошував на такій її суттєвій ознаці як динамічний характер структури. Рису динамічності особистості

вчений розглядав у двох аспектах. Перший аспект полягає у неможливості відокремлення психічних властивостей особистості від її тілесної конституції. Тобто йдеться про те, що «людська психіка відображається, принаймні частково, у фізичному вигляді і навпаки, тілесна структура людини обумовлює її психічну основу» (Степан Балей, *Особистість*, пер. Ольга Гончаренко, в: Степан Балей у світлі провідних філософських напрямів ХХ століття: [моногр.], за. заг. ред. О. Гончаренко, Львів: ПП «Арал», 2014, с 309). Без сумніву, це налаштовує педагогів до пошуку підстав особистості учня у цілісній структурі, яка охоплює і його тіло, і душу. Другий аспект динамічного характеру структури особистості Балей пов'язував із пристосованістю людини до оточення. Вчений вважав, що спосіб пристосованості окремого індивіда до оточення зумовлений структурою його особистості. Це означає, що пристосування індивіда до оточення не може відбуватися за заздалегідь спланованою згори інструкцією, а лише у відповідності із його реальною природою. Така настанова є суттєвою для педагогічної теорії і практики, оскільки змінює уявлення про загальні положення щодо виховання окремого учня.

На противагу нормативним уявленням деякими вченими особистості як певного ідеалу людської структури, до якого людина наближається протягом життя, ніколи його не досягаючи, Балей був схильний до вживання поняття *особистість* у двох значеннях: реальному та ідеальному. У розумінні вченого, реальна особистість – це реальна, недосконала психофізична структура людини. Натомість, ідеальна особистість – це той ідеальний образ, до якого людина прагне на основі пізнання та оцінки власних можливостей.

У структурі особистості Балей розрізняв інструментальні та вказівні диспозиції. Інструментальні диспозиції – це такі психічні диспозиції, від яких залежать досягнення окремої особи. Йдеться про вроджені і набуті здібності і вміння, а саме: інтелект, таланти, спостережливість, пам'ять тощо. Вказівні ж диспозиції направляють особу до використання власних здібностей. До них вчений відносив різноманітні схильності, потреби, тенденції, прагнення.

Взаємне відношення різних диспозицій у особистості Балея називав її рисами, властивостями.

Вчений чудово розумів, що структура особистості є такою, якою ми осягаємо її у зрілій людині, проте вона не існує як щось готове від початку. Тому внутрішньому напрямку розвитку вроджених задатків і тенденцій людини Балея протиставив зовнішній вплив, що походить від оточення. Головним та першим чинником зовнішнього впливу на становлення особистості науковець вважав сім'ю. Отож, спробуємо далі зосередитися на ролі сім'ї у становленні особистості.

Становлення особистості у колі сім'ї

Балея стверджував, що у становленні особистості головну роль відіграє саме сім'я. Такий висновок вчений робив на підставі спостережень за турботою батьків щодо розвитку своєї дитини. Балея доводив, що батьки дбають про те, щоб дитина не була голодна, щоб була чисто і охайно одягнена. Водночас батьки турбуються про те, щоб їхня дитина стала у майбутньому добрим громадянином суспільства, тому вони усвідомлюють важливість для неї майбутньої кар'єри.

Також Балея звертав увагу на значення сім'ї у моральному становленні особистості та її самовихованні. У зв'язку з цим він зазначав:

...взаємна любов батьків і дітей (якщо така існує) створює підстави для сталого і доброзичливого спілкування, яке постійно сприятиме безпосередньому, випадковому і ненавмисному присвоєнню зразків, існуючих у сімейному колі. Що більше дитина любить батьків, то більше вона схильна наслідувати їхні форми поведінки, а гадані інтенції їхніх слів і вчинків вважати добрими і слухними. Намагаючись бути чемною, щоб пристосуватися до волі батьків і отримати від них згоду, дитина навіть без спеціальних повчань засвоює елементи принципів і норм суспільного спілкування (Stefan Baley, *Psychologia wychowawcza w zarysie*, Warszawa, PWN, 1958, s. 289).

Як бачимо, взаємну любов між батьками і дітьми вчений визнавав за бажану у становленні особистості, але не завжди реально існуючу, в протилежному випадку він би не брав у дужки фразу про можливість її існування. Такий реалістичний погляд українського вченого на стосунки між батьками та дітьми сягає психоаналітичної теорії Зигмунда Фрейда та індивідуальної психології його учня Альфреда Адлера.

Балей визнавав Едипів комплекс і симетричний йому комплекс Електри у формулюванні Фрейда. Він погоджувався із творцем психоаналізу у тому, що стосунки між дитиною і обома батьками є неоднозначними і полярними. «Родинне вогнище, – писав Балей, – є тереном динамічної напруги, у межах якої почуття любові і прихильності переплітаються і гальмуються почуттями образи чи навіть ненависті» (Stefan Baley, *Psychologia wychowawcza w zarysie*, Warszawa, PWN, 1958, s. 290). Тому означені комплекси вчений визнавав за такі складники людської особистості, які неможливо зруйнувати. З огляду на це, Балей був згодний із Фрейдом у тому, що сімейне життя залишає у психіці дитини такий слід, який жодні пізніші виховні зусилля не зможуть повністю витіснити, а лише приховати. Можна зауважити, що акцентуація Балеєм значення психоаналітичної теорії для педагогічної теорії і практики змушує педагогів позбутися ілюзій про прозорість та однозначність стосунків у сім'ї.

Водночас Балей погоджувався із Адлером стосовно того, що діти, виховані в одній сім'ї, змушені боротись за здобуття певної позиції в стосунках між собою і взаєминах з батьками. Так, український науковець суголосно творцю індивідуальної психології стверджував, що батьки часто навіть не підозрюють, яку трагедію, наприклад, переживає старша дитина, коли вони зосереджують свою увагу на молодшій сестрі чи братові. Він доводив, що у стосунках між дітьми в сім'ї часто можна спостерігати численні вияви образ, заздрощів і навіть намагання старшої дитини позбутися суперника. У таких ситуаціях старші брат чи сестра у будь-який спосіб прагнуть привернути увагу батьків, апелюючи до співчуття хворобою, або вдаючись до непокори чи навіть агресії. Така поведінка надалі визначає «стиль життя» певної особи. Корисними

для педагогічної теорії і практики є репрезентації Балеєм також характеристик Адлером «стилей життя» середньої та наймолодшої дитини у сім'ї, а також єдиної дитини, яка зазвичай оточується надмірною опікою і допомогою з боку батьків.

Та, попри певні суперечності сімейних стосунків, загалом їх вплив на становлення особистості дитини Балеєм вважав позитивним. По-перше, він доводив, що у сім'ї закладаються підвалини морального виховання. По-друге, сім'я, на думку вченого, є головним прикладом суспільних стосунків між людьми. По-третє, сім'я дає можливість дитині реалізувати себе. Без сумніву, окреслені Балеєм позитивні впливи сім'ї на формування особистості виправдовують вимоги сучасних науковців щодо наближення структури освітніх закладів до сімейного типу. Зокрема, йдеться не лише про спільне навчання протилежних статей, але й про можливість одночасного навчання дітей різного віку.

Становлення особистості через *Інших*

Вирішальним суспільним чинником у становленні особистості Балеєм визнавав *гетероедукацію*. Говорячи про *гетероедукацію*, науковець не пов'язував її з інтенціональним та систематичним вихованням, керованим через професійних вихователів, а оперував цим поняттям у широкому розумінні, маючи на думці «будь-які форми впливу людини на людину як свідомі та безпосередні, так і випадкові та опосередковані» (Stefan Baley, *Psychologia wychowawcza w zarysie*, Warszawa, PWN, 1958, s. 179), але які здійснюють тривалий слід на психіку індивіда. Ще одним чинником становлення особистості вчений визначав *позалюдські* впливи, а отже ті впливи, вихідною точкою яких є як мертва природа. Іншими словами у Балея йдеться про вплив *природно-географічного середовища* на психіку людини, її розвиток і формування. Вагомого значення науковець також надавав впливу культури на становлення особистості. З огляду на очевидність суспільного становлення особистості,

гетероєдукація відбувається, на думку Балея, «поміж двома полюсами»: між *вихованцем* та *вихователем* (Stefan Baley, *Psychologia wychowawcza w zarysie*, Warszawa, PWN, 1958, s. 180). Тому гетероєдукацію вчений визначав так:

Гетероєдукація – це форма впливу людини на людину, що здійснюється однаковою мірою свідомо та доцільно, а також випадково і опосередковано, критерієм визнання певних впливів як виховних буде тільки їх тривалість, що не залежить від інтенціональності. Вихователем, у найширшому розумінні цього слова, є з цієї точки зору для нас кожний, хто здійснює на іншого вплив, який змінює його у тривалий спосіб позитивно, його ж вихованцем є кожний, у кому ці зміни відбуваються (Stefan Baley, *Psychologia wychowawcza w zarysie*, Warszawa, PWN, 1958, s. 180-181).

Суттєво, що здійснення гетероєдукаційних впливів з одного боку, та підлягання їм з іншого боку Балеєм розглядав виключно з позицій суспільного контакту, пов'язаного із різного роду суспільними відносинами між людьми. Це означає, що гетероєдукація у розумінні науковця відбувається лише у формі суспільних взаємин, зокрема, виховних. Водночас таке обмеження гетероєдукації до окремих виховних стосунків Балеєм вважав обґрунтованим за умови вияву їхніх цілком особливих з огляду психічної структури ознак. Цю тезу вчений висував на підставі таких аргументів:

а) певні суспільні стосунки, які зазвичай не вважаються виховними, насправді здійснюють тривалий виховний вплив на людей (наприклад, стосунок боротьби, стосунок домінування тощо);

б) складно уявити «чистий» виховний стосунок, який би не переплітався із позавиховними стосунками таким чином, що його було б важко відділити від нього;

в) до особи, яку виховуєш, складно не залишитися у стосунку чуттєвому чи ворожому до неї або також не стати її приятелем чи керівником;

г) важко не визнати, що приязне спілкування і чуттєві стосунки є необхідною умовою певного роду виховного впливу.

Усвідомлюючи значимість таких виявів гетероедукації, Балей прийшов до висновку, що на психічну структуру виховних взаємин мають вплив такі суспільні відносини, як-от: *прихильне ставлення, толерантне ставлення, керівництво, боротьба*. Ці суспільні відносини вчений визначив поняттям *виховний контакт*. Вочевидь, впровадження понять *гетероедукації* та *виховного контакту* до царини педагогіки докорінно змінює уявлення педагогів про поняття виховання, його зміст та обсяг, а також про школу як «точку відліку» виховних інтенцій. Отож, розглянемо докладніше окремі випадки виховного контакту у розумінні Балей.

Прихильне ставлення до дитини вчений вважав умовою успішного виховання. Проте справжню приязнь між дитиною і дорослим, яка б ґрунтувалась на засадах рівності, Балей вважав не існуючою річчю. Вчений пояснював це амбівалентним характером взаємин між старшим і дитиною, супроводжуваних зазвичай почуттями заздрощів, страху, меншовартості та значною перевагою перших над другими. Втім, зазначені недоліки можуть перетворитися на переваги у вік дозрівання (вік між 12 і 17 роками). Дорослий може стати об'єктом адорації й тим самим створити широкі можливості для виховного впливу на молодших. Предметом адорації, а відтак і орієнтиром у самоформуванні особистості вихованців, може стати приємна зовнішність, розум, життєвий досвід, мудрість, висока моральність дорослого.

Толерантність між дорослим і дитиною Балей визначав як розуміння людини людиною загалом. Учений звертав увагу на труднощі, що спіткають дорослого, який намагається проникнути в інтенції молодшого. Тому дорослому необхідно знати, які вимоги в цьому випадку є важливими для дитини. Таку властивість, яка виявляється в контакті дорослих з молодшими, Балей окреслив поняттям *суспільного інтелекту*. Науковець також підкреслював, що розуміння психіки дитини охоплює не лише її інтелектуальну сферу, а й емоційно-вольову. Завдяки цьому розуміння набирає характеру симпатії, визнання намагань дитини, яка перестає виглядати в очах дорослого

смійною і дивакуватою. На цьому ґрунті може розвинути́сь повага до дитини, котра стає основою визна́ння важливості дитячих прав.

Керівництво молодшими з боку старших, на думку Балея, може ґрунтуватися на двох аспектах. Перший – це потреба. Молодь, яка ще не володіє відповідним рівнем знань, життєвого досвіду, мусить мати когось, хто б нею керував. Другий момент – це передбачувана внутрішня властивість молодих, які прагнуть керівництва з боку старших. Незалежно від бажання молоді, керівництво з боку старших учений вважав обумовленим їхньою фізичною і психічною перевагою над молодшими. З цієї причини таке керівництво є часто не справжнім, а лише таким, що існує завдяки силі і примусу. Нав'язування дитині волі старших призводить до виникнення в неї певної настороженості і схильності до опозиції. Чинником, що збільшує шанси старшого як керівника в очах молодших є його авторитет. Ним, як правило, користуються дорослі, які з повагою ставляться до молоді. Учений також підкреслював важливість існування між керівником і підлеглим психічної спорідненості як умови того, що керівник стане для підлеглого зразком для самоформування. В іншому випадку керівництво може призвести до пригнічення природного розвитку особистості.

Важливу роль у формуванні особистості відіграють *відносини боротьби*. Учений зазначав, що вихованець іноді зустрічається із надто гострими реакціями, які надовго залишаються в його пам'яті. Дитина, яка є допитливою і рухливою, часто чинить те, що дорослі вважають шкодою. Це викликає з боку старших реакцію гніву і обурення, яка виявляється в заборонах, погрозах, доганах і покараннях. Дитина змушена вчитись стримувати свої імпульси і пристосовувати їх до вимог старших. Таке підпорядкування волі дорослих призводить до пригнічення дитини, стримування або узагалі зникнення її ініціативи. Якщо ж дитина наділена здатністю до сильного опору, вона може обрати шлях систематичного протесту або шлях удаваної покори з очікуванням реваншу. На противагу стосункам прихильності, які сприяють виробленню

м'якості характеру, стосунки боротьби Балея вважав такими, що призводять до його загартування, іноді навіть до «затвердіння».

Отже, вчений переконливо довів, що особистість не може формуватися довільним способом, вона потребує зразків ззовні. Понад те, вчений був переконаний, що потреба людини в певних зразках не відпадає навіть тоді, коли її особистість є вже сформованою (на думку Балея, це відбувається у віці 20–24 роки). Взірцем для неї залишається її ідеальна особистість або ідеальне-Я. У процесі наближення людини до ідеального образу, створеного нею, відбувається самостановлення та самореалізація її особистості.

Самопізнання, самооцінка і самоформування особистості

Передумовою становлення і реалізації особистості Балея вважав самопізнання. Самопізнанням, у повному розумінні цього слова, на думку вченого, є пізнання нашого фізичного та психічного Я у їхній єдності. Потребу самопізнання науковець пов'язував із природним бажанням людини розкрити таємницю, приховану у ній. Учений пояснював, що через свій егоцентризм людина зазвичай сприймає себе суб'єктивно, тому переконана в тому, що добре себе знає. Це дещо ускладнює її самопізнання. Однак, у спілкуванні з іншими людина мимоволі порівнює себе із іншими і тим самим пізнає власний внутрішній світ.

Важливість самопізнання Балея пояснював, по-перше, тим, що знання індивідом самого себе забезпечує раціональні підстави для побудови його життєвих планів, а праця, узгоджена із його здібностями, може досягти найвищої продуктивності. По-друге, людина, яка добре знає власні можливості, розуміє, на що має право претендувати, відповідно, має адекватну самооцінку, їй не властиве почуття меншовартості чи болісне сприйняття критики інших. Загалом самопізнання, з погляду Балея, дає підстави для побудови гармонійних стосунків між індивідом та суспільством. Такі висновки вченого, без сумніву, націлюють сучасних педагогів на якомога раннє виявлення вроджених задатків

дитини, концентрування виховних зусиль у найбільш природовідповідному для конкретної особи напрямі та стимулювання молоді до самопізнання. У цьому, зокрема, нас переконує така думка Балея:

Для того, щоб задатки, які містяться у психіці, могли дійти до повного розвитку і щоб не виникла між ними колізія, кожна людина повинна свідомо й цілеспрямовано турбуватися про них та спрямовувати їхній розвиток належним чином. Умови людського життя є у певному сенсі обмеженими. Людина не може задовольнити усі свої інтереси та дати повну волю усім наявним у ній тенденціям. Вона не може стати в усіх відношеннях ідеальною. Мусить концентрувати свої сили у одному якомусь напрямі, в якому бажає зробити велику справу. Повинна прагнути до того, щоб докласти всіх своїх духовних сил, які має у розпорядженні, до праці над однією якоюсь справою і відмовитися від багатьох таких справ, захоплення якими загрожує розсіюванням енергії. Так, наприклад, складно бути водночас чудовим лікарем і великим музикантом. Лише за винятками трапляється, що хтось водночас є великим поетом та художником (Степан Балея, *Особистість*, пер. Ольга Гончаренко, в: Степан Балея у світлі провідних філософських напрямів ХХ століття: [моногр.], за заг. ред. О. Гончаренко, Львів: ПП «Арал», 2014, с. 330).

Балея визнавав, що кожна особистість є, принаймні частково, дисгармонійною. Це означає, що в ній містяться суперечливі тенденції, котрі паралізують одна одну. Тому вчений був переконаний, що людина, яка взяла у власні руки формування своєї особистості, повинна дбати про створення внутрішньої гармонії, свідомо сублимуючи або, якщо це не можливо, тримаючи під контролем ті тенденції, котрі своїми діями порушують гармонійну єдність. Здатність людини наполегливо працювати над собою, вдосконалювати власну особистість Балея пов'язував із двома чинниками. Перший з них має характер схильностей, який полягає у розрізненні типів осіб на тих, які більш схильні піддаватися зовнішнім впливам, і тих осіб, які мають більш виражену тенденцією до самовиховання. Другий чинник – це певний ступінь розвитку психічних диспозицій, які беруть участь у процесі самовиховання.

Самовиховання, на думку Балея, вимагає також певного інтелектуального розвитку особистості. Необхідна щирість щодо самого себе, оскільки її

відсутність не дозволить відверто зізнатись людині у власних вадах, а також фантазія, щоб створити певний ідеал, і, нарешті, наполегливість та здатність до самоконтролю. Однак, визначальну роль у самовихованні Балей відводив почуттям та волі людини, про що він зазначав: «чистий інтелект т. зн. самі виображення і гадки не володіють безпосередньо нашою волею; воля – се сила, яку тільки чувства або стани душі з ними безпосередньо звязані можуть порушити та покермувати» (Степан Балей, *3 книжки Юлія Пейо п. з. Образованє волі*, в: Балей С. Зібрання праць : у 5 т., 2 кн., уклад., відп. і наук. ред. Марат Верников, Львів-Одеса, «Cogito», 2002. – Т. 1., с. 82).

До таких висновків Балей прийшов у результаті аналізу щоденників молоді. З них вчений виявив, що молодим людям не бракує ані здатності до самокритики, ані здатності створювати ідеальний образ, натомість причиною, через яку вони відступають у боротьбі зі своїми вадам, є саме слабкість волі. Балей сумнівався в ефективності так званої «моральної гімнастики», коли людина власноруч вправляється в зміцненні волі, вдаючись, наприклад, до раннього вставання. На його думку, щоб бажання запанувало над волею, необхідно підживлювати її енергією, а це потребує сильного емоційного підґрунтя. Балей пропонував шлях роздумів і медитації. Так, через медитацію людина може пробудити у собі любов до майбутнього способу життя і ненависть, сором й огиду до теперішнього лінивого існування. Водночас, уявляючи своє майбутнє життя, людина може усвідомити переваги, які дає їй праця над собою – це гордість батьків, повага колег, незалежність. Таким чином, образ майбутнього життя матиме такий вплив на волю людини, якого не мають жодні теоретичні постулати. Не менш важливим для опанування над власною волею Балей вважав вироблення корисних звичок. Учений зазначав, що лише в слабких людей життя складається із несподіванок, а сильна людина заздалегідь укладає для себе план дій і не сходить з цієї дороги. (Степан Балей, *3 книжки Юлія Пейо п. з. Образованє волі*, в: Балей С. Зібрання праць : у 5 т., 2 кн., уклад., відп. і наук. ред. Марат Верников, Львів-Одеса, «Cogito», 2002. – Т. 1, с. 83].

Особистість педагога в концепції виховання Степана Балей

Окреслюючи образ учителя-вихователя, яким його мислив Балей, варто передовсім зазначити, що він значно відрізняється від уявлень традиційної педагогіки про сталий набір рис «ідеального педагога». Існування ідеального педагога вчений вважав чимось недосяжним і неможливим. Адже, по-перше, як уже зазначалося, Балей був прихильником цілісного розуміння психіки людини, тому був переконаний, що «учитель-вихователь не є сукупністю тих чи інших рис, а є певною особистістю з властивою їй більш або менш однорідною структурою» (Stefan Baley, *Psychologia wychowawcza w zarysie*, Warszawa, PWN, 1958, s. 231). А, оскільки особистість, яка містить набір лише позитивних рис, зустріти майже неможливо, то й малоімовірним є існування такого педагога. По-друге, Балей наголошував на тому, що не є довільним, на яких цінностях буде формуватися певний індивід. Оскільки вчитель виступає провідником культурних цінностей, мусить існувати конгеніальність структур, тобто спорідненість між вихователем і вихованцем. Відтак, не існує єдиного універсального типу вихователя, який може бути ідеальним для всіх вихованців, цих типів має бути більше.

Суперечливим Балей вважав і твердження про те, що для опанування фаху вчителя потрібен особливий талант. Педагогічному талантові, який традиційно вважали ключовою однорідною властивістю особистості вчителя, Балей протиставляв виховну здатність як сукупність рис, що уможливають і полегшують виховання інших.

Відхід ученого від ідеї про педагогічний талант дозволив йому переосмислити складники цієї однорідної властивості вчителя, такі, як-от: педагогічний такт, акторська майстерність, педагогічна любов. Так, педагогічному тактові Балей протиставив тактовність, маючи на увазі, що будь-яке спілкування з дитиною, а не лише те, що має певну виховну мету, саме по собі є істотною умовою виховного впливу. Такий підхід вченого привів його до

невизнання акторської майстерності вимогою до вихователя. На думку Балея, акторське мистецтво у вихованні «модифікує і деформує природні реакції дитини у «штучний» спосіб» (Stefan Baley, *Psychologia wychowawcza w zarysie*, Warszawa, PWN, 1958, s. 208-209). Тому, замість вправлення в акторській майстерності вчений радив швидше вдаватись до залучення можливостей природних відносин, у яких перебувають учні з вихователем.

Учений також виявляв критичне ставлення до поняття педагогічної любові як основи прихильного ставлення до вихованця, вважаючи, що виховні інтенції і любов взаємовиключають одна одну. Адже зазвичай педагогічна любов спрямована на зміну особистості вихованця, на втілення у ній певних ідеалів. Проте, як стверджував Балеї, «для любові істотним є те, що людина не прагне змінювати того, кого любить» (Stefan Baley, *Psychologia kontaktu wychowawczego : [scrypty z wykładów wygłoszonych w trzym. jesiennym i zimowym roku akadem. 1930/1931]*, Warszawa : Koło Pedagogiczne Studentów Uniwersytetu Warszawskiego, 1931, s. 3]. Єдиним незаперечним випадком любові дорослого до дитини учений вважав батьківську любов, позаяк вона є настільки природним явищем, що не відчувається потреба у відшуканні його генези. Отже, в основу прихильного ставлення до дитини Балеї ставив не любов у вузькому розумінні цього слова, а швидше опікунський інстинкт, здатність до співчуття, розуміння молоді.

Відмовившись від вимоги ідеального педагога, Балеї застосував поняття «інтегрального педагога» до особи, яка поєднує в собі якнайбільше рис, що складають виховну здатність. Проте науковець підкреслював, що інтегральність є лише постулатом, котрий в дійсності реалізований бути не може, позаяк у реальному житті існують педагоги, у яких яскраво виявляються лише деякі із зазначених властивостей. Однак, цілеспрямована праця вихователя над власною особистістю, розвиток і гармонізування задатків, необхідних для педагогічної діяльності, на думку науковця, здатні скристалізувати його виховну здатність і наблизити його особистість до інтегральної. Підготовку педагогів Балеї мислив у створенні умов для розвитку в них окремих

складників виховної здатності (прихильність до дітей, тактовність, природність спілкування) та їхню інтеграцію. Великого значення вчений надавав педагогічній практиці, позаяк вона «не лише уможлиблює здійснення спостереження за дитиною, а й дає можливість встановити з нею ближчий контакт, спілкуватися з нею безпосередньо, уживатися з нею і вправлятися у керуванні молоддю в різних ситуаціях» (Stefan Baley, *Psychologia wychowawcza w zarysie*, Warszawa, PWN, 1958, s. 248).

Окремою групою вчений вважав дидактичні здібності і властивості, які виявляються в мистецтві пояснювати, тлумачити, розкласти процес вирішення навчального завдання на етапи, доступні для опанування учнями. Науковець підкреслював, що дидактична здатність не завжди збігається із виховною, адже багато педагогів, які виявляють майстерність у викладанні, неохоче беруться за справу формуванням характеру молодих людей.

Ідеї Балея щодо права педагога на неповторність його особистості, щодо спрямованості педагогічної освіти на стимулювання розвитку в майбутніх педагогів окремих складників виховної здатності та їхню інтеграцію, щодо природності взаємин між вихователем та вихованцями тощо є новими для сучасної школи. Проте його бачення виховних відносин не як гри вихователя-актора, яка позбавляє виховання його реальної сили, а як природного спілкування молодих зі старшими та ровесниками дозволяє педагогу поглянути на ці стосунки з позиції учня, зрозуміти його та здійснити саме той вплив, якого потребує його особистість.

Концепція виховання Балея у сучасному освітньому дискурсі

Завершуючи теоретичний огляд концепції виховання Степана Балея, можна констатувати, що вона вирізняється ідеєю звільнення людини від умовностей, нашарованих століттями у педагогічній свідомості. Своєю концепцією вчений заклав підґрунтя для принципової перебудови структури і змісту педагогіки, її перетворення на засіб сприяння самовияву

індивідуальності. Психолого-педагогічним ідеям Балея притаманна радикальна відмова від будь-яких стандартних підходів в освіті, турбота про становлення особистості окремої людини.

На підтвердження важливості теоретичного доробку Балея у царині педагогіки, насамперед його нагальним поворотом до людини, зазначимо, що й сучасні педагоги звертають увагу на потребу індивідуалізації в освіті. Так, британський педагог, Кен Робінсон визнає, що

...сьогодні ми сприймаємо як належне те, що під себе можна налаштувати все, що завгодно: від додатків на мобільному телефоні до одягу й власної сторінки на Фейсбуці. Те ж саме бачимо і в медицині. Завдяки розвитку технологій і глибшому розумінню біологічних процесів, ліки, які ми вживаємо, щораз частіше враховують індивідуальні особливості нашого організму. Процес індивідуалізації всюдисущий, тільки в галузі освіти його немає. І це дуже дивно, бо саме освіта найбільше потребує особистого підходу (Кен Робінсон, Лу Ароніка, *Школа майбутнього. Революція у вашій школі, що назавжди змінить освіту*, пер. Ганни Лелів, Львів, Літопис, 2016, с. 94).

Дослідження Балеєм взаємодії зовнішніх і внутрішніх впливів на становлення особистості принципово заперечує абсолютизацію виховання як засобу творення людини за згори визначеними мірками та ідеалами. У цьому контексті досить слухними є рефлексії українського історіософа Марата Верникова, ґрунтовного дослідника наукової спадщини Степана Балея. Верников, виявляючи констатацію Балеєм відносно малого значення інтенціонального виховання у становленні особистості, зазначав:

Дослідження проблеми меж спрямованого керування процесом формування людини є важливою складовою загального погляду на педагогіку, опозиційного відносно того, який трактує її як інструмент пристосування людини до існуючої системи відносин, як засіб серійного продукування уніфікованих складових елементів повного соціуму. Ми тут торкнулися педагогічного світогляду, який відповідає гуманістичним традиціям людства і тим ідеям, що одухотворюють сучасний гомоінтенційний поворот у світовому суспільному розвитку. Ця тенденція набуває сили, долаючи уявлення про людину як службовий

інструмент і стверджує визнання її прав на особистісну суверенність і індивідуальність на те, щоб жити серед людства, в умовах, коли визнання автономності особистості стає взаємною толерантності. На відміну від традиційної настановчої соціоінтентної педагогіки Балея вважає поступальним процес психологізації педагогіки (Марат Верников, *Життя і наукова діяльність академіка Степана Балея*, в: Балея С. Зібрання праць : у 5 т., 2 кн., уклад., відп. і наук. ред. Марат Верников, Львів-Одеса, «Cogito», 2002. – Т. 1, с. 64).

Психолого-педагогічні інтенції Балея також спонукають педагогів не лише до розмірковувань з приводу вдосконалення механізмів соціалізації та реалізації людини у вимірі освіти, але й до активних дій щодо зміни власних взаємин із тими, хто навчається. Адже осердя освіти – це зв'язок між вчителем і учнем. Наскільки плідний цей зв'язок, настільки ми можемо твердити про успішність освітнього процесу. Запроваджені Балеєм до педагогіки поняття *гетероeduкації* та *виховного контакту* провокують сучасних педагогів до перегляду традиційного погляду на навчання і виховання. Навчання і виховання – це не формальні стосунки, обмежені всебічно обґрунтованими стратегіями розвитку та державними освітніми програмами. Навчання і виховання – це природна взаємодія учасників освітнього процесу. На цю особливість у працях Балея звернула увагу українська дослідниця у царині філософії освіти Ольга Гончаренко:

Проведене дослідження наукової творчості вченого накреслює шляхи вирішення головної освітньої суперечності між вимогою розкриття індивідуальності та соціалізації особистості переважно у тісному зв'язку з питанням діалогу в освіті, що в свою чергу, є онтологічною основою зустрічі дитини зі світом поряд з дихотомією «вихователь-вихованець (Ольга Гончаренко, *Філософія освіти Степана Балея*, в: Степан Балея у світлі провідних філософських напрямів ХХ століття: [моногр.], за. заг. ред. О. Гончаренко, Львів: ПП «Арал», 2014, с. 211).

Ідея Балея про звернення уваги на самого себе та турбота про себе окреслює важливість для кожної людини вміти брати відповідальність за своє

власне життя і його влаштування. Звичайно, освіта може посприяти тому, щоб людина визначила мету свого існування.

Натомість, доводиться визнавати, що Міністерство освіти і науки України, рекомендуючи працівникам психологічної служби впровадження у загальноосвітні навчальні заклади психологічних факультативних курсів, більше потурбувалось про психологічні знання як такі, а не про самопізнання тих, хто навчається. Про таку пропедевтичну тенденцію Бaley би сказав, що «психологія і знання себе – це не одне й те саме» (Stefan Baley, *Drogi samopoznanie*, Kraków : Wiedza. Zawód. Kultura, 1947, s. 19). Отож, чи буде засвоєний і розвинений досвід Бaley у сучасному освітньому дискурсі, залежить від того, чи вистачить сучасним педагогам бажання і рішучості визначитися із підходами до формування самобутньої особистості, а, отже, бути солідарними у цьому прагненні зі Степаном Балеєм.

Список літератури:

1. Бaley С. Зібрання праць : у 5 т., 2 кн. / Степан Бaley ; [уклад., відп. і наук. ред. М. М. Верников]. – Л. ; О. : Cogito, 2002. – Т. 1. – 467 с. – (Інтелектуальні скарби України).
2. Робінсон К., Ароніка Л. Школа майбутнього. Революція у вашій школі, що назавжди змінить освіту, пер. Г. Лелів. – Львів : Літопис, 2016. – 258 с.
3. Степан Бaley у світлі провідних філософських напрямів ХХ століття: [моногр.] / [Гончаренко О., Іваник С., Малецький В. та ін.]; За. заг. ред. О. Гончаренко. – Львів: ПП «Арал», 2014. – 360 с.
4. Baley S. Drogi samopoznanie / Stefan Baley. – [wyd. 2-e]. – Kraków : Wiedza. Zawód. Kultura, 1947. – 178 s. – (O życiu dla życia).
5. Baley S. Psychologja kontaktu wychowawczego : [screpty z wykładów wygłoszonych w trzym. jesiennym i zimowym roku akadem. 1930/1931] / Stefan Baley ; [oprac. A. Poznańska]. – Warszawa : Koło Pedagogiczne Studentów Uniwersytetu Warszawskiego, 1931. – 72 s.

6. Baley S. Psychologia wychowawcza w zarysie / Stefan Baley. – [wyd. 3-e]. – Warszawa : PWN, 1958. – 415 s.

Nataliia Fanenshtel

Stefan Baley's conception of education: with care of personality becoming

Summary

In this paper on the basis of the analysis of Stefan Baley's psychological and pedagogical books his conception of education has been shown. It has been identified, that the scientist considered educational any internal and external influences which lead to sustainable changes in personality. Although Baley believed in the great importance of education in the personality formation, he did not absolutize its possibilities, as considered any educational influences limited by innate human inclinations and characteristics of mental development.

Key words: history of pedagogy Stefan Baley, personality, family education, heteroeducation, educational contact, self-education, teacher's personality.

Фаненштель Наталія Василівна – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри іноземних мов Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії. Україна.

м. Хмельницький, вул. Залізняка 1а, 18. 0688310612

Fanenshtel Nataliia Vasylivna – Candidate of Pedagogical Sciences, Lecturer of foreign languages Department, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Ukraine.